

Кедейбаева Ж.А., Темирбаева С. К.

**ХІХ КЫЛЫМДЫН АЯГЫ ХХ КЫЛЫМДЫН БАШЫНДАГЫ ОРТО АЗИЯДАГЫ
САЯСИЙ АБАЛДЫН КЫРГЫЗ ТУРАК-ЖАЙЫНА ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ**

Кедейбаева Ж. А. Темирбаева С. К.

**ПОЛИТИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ И ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА ЖИЛИЩНЫЕ УСЛОВИЯ
КЫРГЫЗОВ СРЕДНЕЙ АЗИИ В КОНЦЕ ХІХ В. НАЧАЛА ХХ В.**

J. A. Kedeybaeva, S. K. Temirbaeva

**POLITICAL SITUATION AND ITS IMPACT ON THE LIVING CONDITIONS OF
KYRGYZ CENTRAL ASIA AT THE END OF XIX CENTURY BEGINNING XX
CENTURY**

УДК: 325.1(575.2):

Бул макалада кыргыз элинин ХІХ кылымдын аягы ХХ кылымдын кыргыз элинин материалдык маданиятынын бир болугу болгон турак жайы, анын саясий абалдарга ылайык өзгөрүшү жөнүндө жазылган.

Негизги сөздөр: турак жай, саясий абал, патриархалдык-феодалдык мамилелер, материалдык маданият.

Речь идет о жилищных условиях кыргызов конца ХІХ-начала ХХ веков так как это является одним из элементов материальной культуры и их изменения в силу политических ситуаций.

Ключевые слова: Жилища, политическая ситуация, патриархально-феодалные отношения, материальная культура.

This article deals with the dwellings of Kyrgyz people at the end of the ХІХ-th century and at the beginning of the ХХ-th century and their changes according to the historical conditions.

Key words: dwellings, the political situation, patriarchal-feudal relations, material culture .

Байыртадан берки кыргыз тарыхын иликтеп көрсөк, элибиз кайсыл доордо кандай материалдык жана рухий маданиятка жетише алгандыгын ачык абайлай албайбыз. Маданияттын кошуна-колондорго, ар элге жугумдуу болорун, бир-бирине тез таркарын билебиз. ХІХ кылымдын аягы ХХ кылымдын башындыгы кыргыз элинин социалдык философиялык ойлорунун өзгөчөлүктөрүн жана жалпы багыттарын аныктаган негизги экономикалык, саясий жана маданий өзгөрүүлөргө гана кыскача токтолобуз. Ушуга байланыштуу ХІХ кылымдын экинчи жарымы ХХ кылымдын башында кыргыз элинин бай маданиятынын салттык формасы кыргыз коомунун өнүгүү шарттарында ар кандай таасирдин негизинде өзгөрүүлөргө дуушар боло баштаган. Баарынан мурда ХІХ кылымда кыргыз коомунун социалдык экономикалык абалы өтө төмөнкү дэңгээлде болгонун белгилөө зарыл. Патриархалдык-феодалдык мамилелердин абсалюттуу үстөмдүгү өндүрүш күчтөрүнүн өнүгүшүнө терс таасирин тийгизген чарбанын негизги тармагы болуп, натуралдык мүнөзгө ээ көчмөн мал чарбачылыгы эсептелген. Дыйканчылык өтө жай өнүккөн.

Отурукташуу процессинин акырындап өсө башташынын негизинде көчмөн жана отурукташкан маданият өз ара айкалыша баштаган. Бул процесс

ХІХ кылымдын аягы ХХ кылымдын башындагы Кыргызстандын Россия империясынын курамына кирүүсү менен күчөгөн.

Бул мезгилге ылайык кыргыз элинин материалдык маданияты эки комплекске: шарттуу түрдө **түндүк жана түштүк** – деп бөлүнгөн.

Мындай бөлүнүүнүн негизин: чарбалык маданий, мамлекеттик, физико-географиялык өзгөчөлүктөр менен шартталган.

Мындай комплекстердин пайда болушуна түштүк кыргыздардын өзбектер менен тажиктер, тажиктер менен орустар. Ал эми түндүк кыргыздардын-орустар менен, украиндер менен казактар, татарлар жана башка калк менен байланышы чоң роль ойногон. Бирок ар кандай шарттарга карабастан кыргыздардын тарыхый жактан түзүлгөн башка кесиби малчылык болуп эсептелген.

Мал чарбасынын багыты тарыхый шарттарга жараша өзгөрүп турган. Согуштардын мезгилинде малдын көбөйтүлгөн башкы түрү жылкы болуп, кой, эчки жана бодо мал азыраак мааниге ээ болгон. Тынчтык турмушка өтүү менен биринчи орунга кой чарбачылыгы чыгып, бодо мал, төөнүн саны көбөйгөн. Ал эми Памирде жана Фергана областынын түштүк тоолуу бөлүгүндө өстүрүлгөн негизги малдын бири топоз болуп саналган.

Жайытта багылуучу мал менен көчүп жүрүү сезондук мүнөздө болуп, кылымдар бою адат болуп калган цикл боюнча жүргүзүлгөн, анын үстүнө ар бир уруу жана урук аймакта көчүп жүрүшкөн.

Кышында кыштоого жакын жаткан аймактарда бодо малды, төөлөрдү, минүү үчүн арналган жылкыларды гана жайышкан: Эрте жазда кыргыздар өз малын кыштоодон алыс эмес жана тоо этегинде жайгашкан жазгы жайыттарга, - көктөгө же бөксөгө көчүп чыккан. Ысык башталганда кыргыздар көпчүлүгү малын бийик тоолуу жайкы жайыттарга жайлоого чыгарган. Тоолордо суук түшкөндө малчылар малын күзгү жайытка – күздөөгө айдап келишкен. Суук түшкөндө гана кыргыздар кыштоого түшүшкөн.

ХІХ кылымдын аягы ХХ кылымдын башында кыргыздардын турак жайлары акырындап тарыхый шарттарга ылайык өзгөрүүлөргө дуушар боло баштаган.

XIX кылымдын аягына чейин кыргыз калкы туугандык белгилери боюнча айыл жамаат болуп жашап келишкен. Бул жөнүндө орус окумуштуу-саясатчылары белгилеп кетишкен. Академик В.В. Радловдун айтуусу боюнча “кара кыргыздар уруу уруусу менен бүтүндөй бир айыл болуп жашашат, алардын боз үйлөрү дарыяны жээктеп 20 боз үйгө чейин кээде андан да көп боз үйлөр тигилет десе, Г. С. Загребский төмөндөгүлөрдү белгилеген:” “кыргыздар дайыма чоң-чоң айылдарда туруп боз үйлөрдүн саны 200гө чейин жеткен”.

Кыргыздар XIX кылымдын аягы XX кылымдын башына чейин көчмөн турмушта жашагандыгына байланыштуу, алардын негизги турак жайы болуп боз үй эсептелген.

Кыргыздардын жери Россия империясынын карамагына кошулгандан кийин кыргыздардын жайгашуусунун тиби дагы өзгөрүп, алардын жайгашуусунун негизги бирдиги айыл-уруулук туугандык жагынан гана эмес мурдагыга караганда көбүрөөк даражада аймактык жана экономикалык байланыштар менен бириккен чарбалардын тобу болуп калган. Кыргыздардын жашоо образы бар канча өзгөрүүлөргө дуушар болуп, XIX кылымдын аягы XX кылымдын башында кыргыздардын туруктуу жайы кыштактар пайда боло баштаган. Бирок туруктуу кыштактардын пайда болгондугуна карабай Октябрь революциясына чейин кыргыздардын турак жайларынын үстөмдүк кылган тиби – көчмө турак жай – боз үй болгон.

XIX кылымдын аягы XX кылымдын башында кыргыздардын бай манаптары өздөрүнүн мартабаларына ылайык боз үйлөрдү тиктиришкен. Алардын боз үйлөрү өздөрүнүн чондугу менен гана айырмаланбастан, туурдун-үзүктөрүнүн сапаты менен да айырмаланып алар аппак жана бир кыйла жука болгон, мындай боз үйлөр аны аймакта курчап тартуу үчүн керектүү болгон сокмо, жүн сызмаларынын көркөмдүк жасалгаланышы да айырмаланган.

Турак-жайдын негизги тиби катары боз үйдү көчмөндөр жана жарым көчмөндөр гана пайдаланган эмес, отурукташкан кыргыздар туруктуу турак үйүнүн жанына короого тигилген боз үйдө жылдын көпчүлүк бөлүгүн өткөрүүнү артык көрүшөт.

Бул мезгилде кыргыздар боз үйдүн бир канча түрлөрүн пайдаланганды билишкен.

1. Чоң үй – сегиз канат,
2. кичине үй – алты канат,
3. конок үй – беш канат,
4. ашкана же коңур үй – төрт канат,
5. кара үй – үч канат.

Кыргыздар боз үйүнүн негизи терезе катары пайдаланган бөлүгү түндүк эсептелген. Түндүк күндүр-түндүр ачык болгондуктан кыргыздар космос менен илимий жактан байланышта болбосо дагы тажрыйбанын негизинде байланышта болушкан. Боз үй универсал архитектура болгондуктан, дүйнө элине курулуштарынын өнүгүшүнө өбөлгө болгон.

Мисалы: Тарыхый шарттарга ылайык XIX кылымдын аягы XX кылымдын башында өзбектердин жана тажиктердин таасири менен Түштүк Кыргызстанда жаңы турак-жайлар пайда болгон.

Алар: Кара-Булак, Баткен, Беш-Булак, мөнөк ж. б. Ал эми түндүк Кыргызстанда кыргыз айылындарынын пайда болушуна көчүп келген орустар, украиндер өздөрүнүн таасирлерин тийгизишкен.

Мисалы: Чүй областындагы кыргыздардын биринчи отурукташкан айылы болуп Таш дөбө эсептелген.

Түштүк Кыргызстандагы кыргыздар акырындап отурукташуу менен Кыргызстандын бул бөлүгүндө фергана тибиндеги турак-жайлар үстөмдүк кыла баштаган.

Алар: жапыс, ачык айбаны менен, терезелери эшик тарапта коюлган.

Демек кыргыздардын негизги турак-жайы боз үй болуп эсептелгендигине карабастан тарыхый шарттарга ылайык өзгөрүүлөргө дуушар болгон.

Адабияттар:

1. Бартольд В. В. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер. – Б., 1997.
2. Абрамзон С. М. Кыргыз жана кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер. Б., 1999.
3. Мукасов Ы. М. Кыргыз элинин философиялык ойломунун тарыхый динамикасы. Б., 2004
4. Кыргызы, сборник в 10-ти томах, IX том Бишкек 2004
5. Сыдыкова Кален. Кыргыз тарыхы (б. з. ч. жана б.з.) Б., 2011.

Рецензент: д.филос.н., профессор Карабеков К. Ч.